

Olsztyn, 20.06.2022

dr hab. Andrzej Kucner
Instytut Filozofii
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ul. Obiżca 1, 10-725 Olsztyn

Recenzja pracy doktorskiej Pana mgr. Marcina Dżugaja, pt.
Problem wolności i konieczności w filozofii Fryderyka Nietzschego.
Nietzsche a tradycja niemieckiej mistyki panteistycznej

**Ocena tematu pracy, zawartych w niej problemów badawczych i konstrukcji
pracy**

Autor poświęcił rozprawę wybranym wątkom filozoficznym, a także teologicznym i religijnym, które łączą zagadnienia wolności i konieczności. Kluczowym motywem rozprawy jest filozofia Fryderyka Nietzschego, jednak praca zawiera zdecydowanie szersze spektrum problemów – mistycyzmu, monizmu, panteizmu, idealizmu, naturalizmu – rozważanych w kontekście wielorako rozumianych idei konieczności i wolności. Na problemową mapę pracy składają się rozległe analizy historyczno-filozoficzne, komparatystyczne oraz systematyzujące tytułowe zagadnienie. Pierwsze z nich są nakierowane na rekonstrukcję oraz ocenę oddziaływania mistycyzmu panteistycznego jako stanowiska, w którym rozwinęły się alternatywne wobec chrześcijaństwa ścieżki myślenia o odpersonalizowanym Bogu, naturze i człowieku. Drugą, istotną część pracy stanowią rozległe analizy komparatystyczne, służące uchwyceniu relacji między badanymi stanowiskami i poszczególnymi ideami. Na wstępie warto zaznaczyć, że poszukiwanie związków między mistycyzmem panteistycznym a filozofią Nietzschego w kontekście konieczności i wolności należy uznać za pomysł odbiegający od tego, co przez lata stało się kanonem rozległych badań nad historycznymi aspektami filozofii niemieckiego woluntarysty i nihilisty.

Jednym z kluczowych konceptów pracy jest idea Boga nieosobowego, przenikającego wszelkie postacie bytu, który w emanacyjnym łańcuchu istnienia konstytuuje własną doskonałość i pełnię istnienia. Autor – jak deklaruje (s. 7) – odwołuje się do panteistycznej mistyki jako tropu służącego do odczytania myśli F. Nietzschego. Ściślej rzecz biorąc, usiłuje ustalić, w jakim stopniu idee Mistra Eckharta, Frankfurczyka, Johanesa Schefflera oraz Jakuba Böhme kształtowały stanowisko autora *Antychrześcijanina* i w nim się

odzwierciedliły. Trzeba podkreślić, iż poszukiwanie tego rodzaju związków jest wynikiem świadomej strategii interpretacyjnej Autora, zarazem interesującej i niełatwej. Interesującej, ponieważ badane stanowiska wydają się ideowo odległe i wzajemnie nieuzgadnialne, niełatwej, gdyż trudność wynika z rozległości perspektywy historycznej, założonej przez autora. Zwykle analizy źródeł ograniczają się do tej samej lub poprzedzającej epoki i koncentrują się na istotnych i dostrzegalnych związkach. W rozprawie Autor odwołuje się do stanowisk powstałych w okresie średniowiecza i późniejszych wiekach, które nie mają bezpośrednich związków z dziewiętnastowiecznymi poglądami Nietzschego. Kolejna trudność wynika z kolei z nich samych. Zwracam na to uwagę, gdyż precyzyjne ustalenie genezy stanowiska Nietzschego jest odrębnym zagadnieniem badawczym, mającym okazałą literaturę przedmiotu. Okazuje się ono zwykle wyzwaniem przynajmniej w części frustrującym i nie do końca rozstrzygalnym. Jest tak, ponieważ problem pochodzenia zawsze warto widzieć na styku inspiracji, potwierdzonych źródeł, dostrzegalnych analogii oraz przypisywanych mu relacji z innymi stanowiskami. W żadnej z tych kwestii sposób filozofowania Nietzschego nie ułatwia osiągnięcia celu. Innymi słowy, kolejne próby poszukiwania różnych form ideowego pokrewieństwa w większym stopniu mnożą wątpliwości lub wywołują pytania bez jasnych odpowiedzi aniżeli dają poczucie całkowitej jasności. Po części winę za to ponosi sam Nietzsche, po części zaś decydują o tym dzieje i oddziaływanie nawarstwionych interpretacji jego filozofii. I tego świadomy jest Autor rozprawy, gdy pisze, że brakuje jasności co do wpływu, jaki na Nietzschego wywarł niemiecki mistycyzm panteistyczny (choć jednocześnie sam jest przekonany o istnieniu takiego oddziaływania).

Poszukiwanie związków komplikuje zarówno brak bezpośrednich relacji między stanowiskami, jak również brak odniesień i odwołań do idei niemieckich mistyków-panteistów w wypowiedziach Nietzschego. Autor wybiera w rezultacie niełatwą drogę polegającą w uproszczeniu na tym, by poprzez kontekstową rekonstrukcję wybranych ścieżek nowożytnej filozofii niemieckiej i wykazanie w niej trwałej obecności mistycznego panteizmu, dowieść jego wpływu na stanowisko Nietzschego. Autor rozprawy przy okazji dostrzega również inne ciekawe podobieństwo, odnoszące się do relacji obu stanowisk. Tę więc widać w heretyckości panteizmu oraz niewczesności Nietzschego (s. 22). Obszerne wywody pokazują, że obrany przez Autora trop jest dość długi i kręty, w poszukiwaniach zaś nie brak motywacji, niekiedy nawet uporu do przejścia.

Autor w swoich wywodach przywiązuje szczególną uwagę do egzegezy mistycyzmu panteistycznego i jego roli w ostatecznym ukształtowaniu się stanowiska filozoficznego

Nietzschego. Obszerny, 60-stronicowy wstęp zawiera rekonstrukcje poglądów najważniejszych niemieckich mistyków-panteistów. Odwołując się do kolejnych stanowisk i ich twórców, Autor poszukiwał bezpośrednich podobieństw i analogii oraz wskazywał ich wpływ na klimat intelektualny niemieckiego idealizmu. Zdarza się, że w kolejnych analizach trudno precyzyjnie wskazać, kiedy rekonstrukcje koncentrują się bezpośrednio na źródłach, a kiedy zaś są rekonstrukcjami na podstawie ich interpretacji pochodzących z innych prac. Taka praktyka nie służy spójności wywodu, a ponadto eklektycznie łączy zupełnie obce sobie interpretacje. To zastrzeżenie odnoszące się do praktyki badawczej wymagałoby kilku słów wyjaśnienia Autora.

Wspomniany pomysł, by w chrześcijańskim mistycyzmie poszukiwać związków i analogii z filozofią Nietzschego, sprowokował pytanie o przywoływany ateizm niemieckiego nihilisty, jeśli bowiem sensowna ma być kluczowa teza pracy o istnieniu więzi między mistycyzmem panteistycznym a jego stanowiskiem, to trzeba szerzej wyjaśnić, na czym ów ateizm polega (szczególnie gdy panteizm jest przejawem myślenia niezgodnego z ortodoksją chrześcijańską)?

*

Pierwszy rozdział rozprawy Autor poświęcił analizie historycznych uwarunkowań nowożytnej epistemologii i nauki oraz zsekularyzowanego światopoglądu, a następnie przełomu, jakiego dokonał idealizm transcendentálny Immanuela Kanta w sferze poznania i działania. Rozdział stanowiący wraz z obszernym wstępem ponad połowę objętości pracy prezentuje i objaśnia kluczowe nowożytne idee, wiodące do sekularyzacji wiedzy i światopoglądu. Dalej Autor stara się wytłumaczyć, na czym polegała Kantowska destrukcja metafizyki oraz jak przeobraziło się myślenie o roli podmiotu za sprawą Fichteńskiego idealizmu transcendentálnego i Schillerowskiej koncepcji jednostki twórczej. Kolejne rozważania skupiły się na analizach i rekonstrukcji idei reprezentantów wczesnego romantyzmu oraz koncepcji wolności i konieczności Schellinga oraz Hegla. Rozdział zamyka analiza filozofii Schopenhauera i szczególnie potrzebne w tym miejscu, syntetyczne podsumowanie przebadanych wątków. Autor skoncentrował się w nim na uchwyceniu logiki przemiany, jaka dokonała się od powstania niemieckiego i śląskiego mistycznego panteizmu do połowy XIX stulecia i narodzin głównych idei filozoficznych Nietzschego. Do przebycia tak długiej drogi rozwoju idei Autor potrzebuje „mostu”, którym połączy mistycyzm z filozofią Nietzschego.

Drugi obszerny rozdział pracy został poświęcony trzem odrębnym analizom koncepcji konieczności, wolności oraz ich syntezy w koncepcji wiecznego powrotu Nietzschego. Pracę

zamyka zakończenie oraz obszerna bibliografia podzielona na część podmiotową i przedmiotową. Praca liczy 318 stron. Formalnie rzecz biorąc, praca ma układ dychotomiczny, jednak z obszernym wstępem, należy ją traktować jako trzyczęściową, obszerną analizę historyczno-filozoficzną.

Analiza i ocena wyводу

Wnikliwe i wieloaspektowe rekonstrukcje świadczą o erudycji i swobodzie Autora w poruszaniu się po meandrach filozofii niemieckiej przełomu XVIII i XIX wieku. Są dobrze osadzone w literaturze, pewne zastrzeżenie może jednak wzbudzać łatwość, z jaką zdarza się niekiedy Autorowi dokonywać zestawień odległych w czasie stanowisk bez głębszego wnikania w ich kontekst historyczny. Praktyka pokazuje, że próby poszukiwania głębszych źródeł filozofii Nietzschego bywają zadaniem frustrującym z kilku powodów. Otwarta forma dojrzałej filozofii Nietzschego, jak również sposób jej uprawiania są „organicznym” utrudnieniem we wskazywaniu bezpośrednich źródeł, dostrzeganych inspiracji, możliwych zapożyczeń i widocznych analogii. Jak wiadomo, Nietzsche nie dbał o akademicki kanon filozofowania, niekiedy nawet świadomie go ignorował lub łamał z wewnętrznym przekonaniem o potrzebie takiego postępowania. Nie ulega też wątpliwości, że cała jego myśl jest wytworem czasów i atmosfery intelektualnej ostatnich dekad dziewiętnastowiecza. Dążenie do rozwikłania tych zależności i związków bywa niewątpliwie ważne i niezbędne jako wysiłek służący przedstawieniu tła i relacji, obecnych w badanych poglądach. Zwykle potrzebuje tego także sam badacz. Dużo trudniejsze bywa jednak tworzenie koherentnego obrazu zależności i wpływu. Tak jest i w tym przypadku. Widać to np. przy porównaniu poglądów teoriopoznawczych Kanta z koncepcją woli mocy Nietzschego w kwestii roli podmiotu poznającego. Autor pisze tak: „Nietzscheańska koncepcja woli mocy w oczywisty sposób nawiązuje do tej teorii poznania. Autor *Zmierzchu bożyszcz* podobnie jak Kant postrzega rolę podmiotu w nadawaniu rzeczywistości sensu: [...cytat z *Woli mocy*]. Nietzsche różni się jednak od Kanta pod tym względem, że poznanie jest według niego wtórne wobec działania, ma charakter perspektywiczny, interpretacyjno-jezykowy, podczas gdy u Kanta poznanie ma charakter uniwersalny i pozajezykowy. U Nietzschego mamy więc nie uniwersalne struktury poznawcze, jak u Kanta, lecz interpretacje mające charakter jednostkowy i twórczy. Interpretacje te w wymiarze gatunkowym mają charakter pragmatyczny, dlatego w aktywności woli mocy zostaje u Nietzschego zniesiony podział na rozum teoretyczny i praktyczny, wobec czego wszelkie poznanie ufundowane jest w wartościowaniu” (s 71). W tym porównaniu Autor użył kilku skrótów myślowych, a wywód

sprawił, że straciłem orientację w tym jak działanie woli mocy unieważnia podział na rozum praktyczny i teoretyczny. Czy ta bezpośrednia konfrontacja da się zrozumiale uzasadnić założeniami woluntaryzmu Nietzschego?

Na stronie 87 rozprawy Autor analizuje związki mistyki z filozofią Fichtego i zwraca uwagę na fakt, że wykazanie tych relacji jest problematyczne lub nawet niemożliwe, a dalej w szerszym kontekście stwierdza: „niezależnie od indywidualnych preferencji poszczególnych myślicieli, spekulatywna mistyka panteistyczna wyznaczyła tak naprawdę niemieckiej filozofii kierunek rozwoju, co widać zwłaszcza wyraźnie w podejmowanej przezeń problematyce wolności i konieczności”. Jeśli więc wymienianych stanowisk decyduje o ich wpływie na późniejsze stanowiska filozofii niemieckiej, to czym w takiej sytuacji można by uzasadnić sformułowaną tezę? To pytanie wielokrotnie powracało podczas lektury pracy.

Pomysł zawarty w temacie pracy: dowiedzenie, że panteistyczny mistycyzm miał istotny wpływ na nietzscheańską koncepcję wolności i konieczności wymagał od Autora rozległej analizy historyczno-filozoficznej, której liczne fragmenty w praktyce daleko przekroczyły to, na co wskazuje temat rozprawy. Zwracam na to uwagę z dwóch powodów. Po pierwsze, wstępna część pracy mogłaby być odrębną rozprawą poświęconą różnorodnym wpływom mistycyzmu na późniejszą filozofie niemiecką; po drugie, zagadnienia wolności i konieczności stanowią w praktyce badawczej Autora dwa spośród wielu analizowanych wątków, choć niekiedy wydają się ginąć w gąszczu innych kwestii. W podejmowanych rozważaniach zdarza się Autorowi uciekać w poboczne dywagacje lub wtrącać w wywód wątki drugorzędne. Ich obecność wskazuje na rozległą wiedzę Autora, ale tę praktykę tłumaczę sobie trudnością w zapanowaniu nad niezwykle obszernym materiałem faktograficznym oraz ideowym. Niewątpliwie pozytywnym sposobem wybrnięcia z tej sytuacji jest podsumowanie zawarte w podrozdziale dziewiątym, podsumowującym pierwszą część pracy (s. 167-181). Widać w nim umiejętność budowania syntez i formułowania własnych ocen poszczególnych kwestii. Poza tym ta część spaja wcześniejszy nieco rozproszony, wielowątkowy dyskurs i dowodzi samodzielności w formułowaniu własnego stanowiska. Rozważania Autora pokazują, iż kwestia wpływu mistycyzmu panteistycznego na późniejszą filozofię jest złożona, nieoczywista, a wykazanie jej wymaga pewnego wysiłku. Prowokuje również pytanie o to, co właściwie z tego wpływu pozostało i w jaki sposób go badać? Lub inaczej rzecz ujmując, czy idee, którymi posługuje się Nietzsche, wymagają do ich zrozumienia odwołań do dziedzictwa mistyków-panteistów? Pytam o to również w kontekście następującego stwierdzenia: „Afirmując walkę i konflikt, Nietzsche

prawdopodobnie nie do końca świadomie odwraca podstawowe założenia niemieckiej mistyki panteistycznej, co czyni jego filozofię jeszcze bardziej antychrześcijańską niż zwykle się powszechnie sądzić. Nietzsche nie znał bowiem twórczości niemieckich i śląskich mistyków panteistycznych, a z ich mniej lub bardziej zmodyfikowanymi ideami zapoznawał się poprzez idealizm niemiecki, romantyków i Schopenhauera” (s. 178). Co zatem właściwie pozostało z mistycyzmu, co mogłoby mieć istotne znaczenie w zrozumieniu tytułowych kwestii w filozofii nietzscheańskiej? Ta wątpliwość powraca także przy okazji dalszej lektury rozprawy, w części poświęconej filozofii Nietzschego, gdy Autor rekonstruuje poglądy filozofa i konfrontuje je z mistycyzmem, odwołując się do antycznego konceptu sztuki tragicznej (s. 185).

W dalszych wywodach uwaga Autora koncentruje się na śledzeniu historycznej ewolucji idei konieczności w kolejnych pismach Nietzschego. Efektem są obszerne rekonstrukcje. Towarzyszą im akcydentalne odwołania do mistycyzmu. Wywód fragmentami wydaje się w tym miejscu mniej spójny, brakuje jasnych kryteriów i celów pozwalających skoncentrować się na tym, co w tej wielości istotne (s. 197-199). Strategia rekonstruowania wybranych idei, rozwijanych w kolejnych pismach, jest wyborem autorskim, wymagającym konsekwencji i koncentracji na istotnych kwestiach.

Analogicznie skonstruowana jest część rozprawy poświęcona pojęciu wolności. Autor prezentuje tę problematykę rozpoczynając od epoki Greków, przez filozofię chrześcijańską, koncepcje Kartezjusza, Lutera, Kanta i innych ważnych dla zagadnienia filozofów niemieckich oraz Kierkegaarda. Koncentruje się w niej na idei *liberum arbitrium* jako formule rozumienia wolności. Dalej szczegółowo analizuje antropologiczne, kulturowe (w tym religijne) konteksty wolności w filozofii Nietzschego i pokazuje jej antynomie. Również w tej części poszukuje przejawów wpływu mistyki na Nietzscheańskie rozumienie wolności (s. 296-297).

Dwukierunkową analizę zamyka podrozdział poświęcony syntezie obu wątków – konieczności i wolności – za sprawą koncepcji wiecznego powrotu. Autor sięga do rekonstrukcji i komentarzy H. Buczyńskiej-Garewicz oraz P. Pieniążka, by wyjaśnić istotne dla pracy sposoby rozumienia *Kreislaufu* oraz wykazać analogie z mistycyzmem (s. 303-304). W przedstawionej interpretacji idea wiecznego powrotu pełni funkcję spoiwa oraz łącznika. Syntezuje w myśleniu Nietzschego wyobrażenie świata jako woli mocy oraz wolności jako egzystencjalnego wyzwania jednostki.

Inne uwagi do pracy

Lektura pracy była okazją do zebrania kilku uwag wartych odnotowania w recenzji. Dostrzegłem w pracy lukę narracyjną, gdy Autor pisząc o związkach Nietzschego z chrześcijaństwem. Odwołując się do wykładni Löwitha i Jaspersa, zauważa: „Chcąc odpowiedzieć na te pytania, powinniśmy zacząć...”. W wcześniejszej części wywodu brak jednak jakichkolwiek pytań (s. 13).

Pewne wątpliwości może budzić dobór źródeł we wstępie, gdyż część rekonstrukcji poświęcona najstarszemu panteizmowi Plotyna i Orygenesusa została przygotowana na podstawie m.in. podręczników historii filozofii Jana Legowicza i Władysława Tatarkiewicza. Sądzę, że dla jakości i spójności wywodu warto było sięgnąć bezpośrednio do źródeł, a podręczniki wykorzystać jako źródło oceny czy komentarzy obu starożytników do badanych problemów (s. 15-16). Słabo wyglądają rekonstrukcje poglądów Epikura na podstawie *Małej historii filozofii* O. Höffego czy rekonstrukcje Kantowskiej krytyki metafizyki na podstawie opracowania Frederica Coplestona (s. 69, 74), i dalej również w przypadku Fichtego (s. 83). Rekonstrukcje poglądów Mistra Eckharta i Jakuba Böhmego też polegają głównie na monografiach Józefa Piórczyńskiego i Józefa Kosiana, w mniejszym zaś stopniu na tekstach źródłowych. Zwracam na to uwagę, gdyż z jednej strony nie można całej rozprawie zarzucić wątpliwości wykorzystanych źródeł, z drugiej jednak strony w wymienianych przypadkach warto było sięgnąć bezpośrednio do oryginalnych tekstów lub wnikliwszych monografii, a nie podręczników.

Prace cechuje poprawny styl wypowiedzi, sporadycznie zdarzało się znaleźć nieporadności, np. w sformułowaniu „[...] autor *Niewczesnych rozważań* mimo wszystko oszczędnie szafował swoją znajomością Stirnera [...]”, czy dalej „Ponadto wspólna Heglowi i Nietzschemu chęć uzgodnienia człowieka z bytem ma także [...] mistyczne źródła” (s. 155). Dostrzegłem nieliczne błędy edycyjne, np. błędną pisownię słowa „Ungrund” na s. 135 czy w kilku miejscach brak odpowiedniego formatowania tytułów.

Na stronie 204 znajduje się uwaga Autora odnosząca się do często stosowanej przez historyków filozofii praktyki periodyzacji twórczości Nietzschego, a nie – jak można zrozumieć jego wypowiedź – skokowego wejścia filozofa w kolejną fazę rozwoju poglądów. Autor pisze: „[...] wraz z rozpoczęciem przez niemieckiego myśliciela drugiego okresu jego twórczości, w którym największym zaufaniem obdarza on nowożytną metodę naukową, jedność jednostki z bytem przechodzi we wzburzoną przez naukę świadomość [...]”. Przerywam w tym miejscu dość długie zdanie objaśniające proces emancypacji. Warto zwrócić uwagę, że ewolucja, na którą wskazuje Autor, odnosząca się do stosunku

Nietzschego do nauki, wymagałaby głębszego zbadania. Można by ustalić, jaka była jej koncepcja i z jakiego powodu stała się w tamtym czasie celem jego zainteresowania i przychylności? Również w dalszej części pracy Autor nawiązuje do periodyzacji twórczości Nietzschego, pisząc m.in. o koncepcji konieczności w trzecim okresie twórczym Nietzschego, w którym jego poglądy są - jak pisze - „wynikiem mniej lub bardziej pośredniej inspiracji niemiecką mistyką panteistyczną” (s. 228). Ścisłość wywodów domaga się wyjaśnienia dwóch kwestii: jaką dokładnie periodyzację twórczości Nietzschego przyjmuje Autor w swoich rozważaniach i jakie ma ona znaczenie? Czy proponuje własną, czy raczej - o czym mogą świadczyć fragmenty ze stron 265 i 274 - nawiązuje do jednej z istniejących. Jeśli to podział zaczerpnięty skądś, to od kogo i dlaczego?

Poszukiwanie związków pomiędzy ideami rozwiniętymi w różnych okresach historycznych i kulturowych bywa niełatwe. Co w tych relacjach traktować jako źródło, co jako inspirację, a w czym dostrzegać więź, np. analogię? Uporządkowanie tych kwestii ułatwi badanie związków mistycyzmu z filozofią Nietzschego.

Podsumowanie

Ocena znaczenia problemu badawczego i oryginalności rozwiązania przedstawionego w pracy doktorskiej. Zawarta w rozprawie doktorskiej teza o wpływie mistycyzmu panteistycznego na koncepcje konieczności i wolności w filozofii Fryderyka Nietzschego wykracza poza kanon dotychczasowych badań historyczno-filozoficznych i najbardziej rozpowszechnionych interpretacji. Pod tym względem może być traktowana jako nowatorska, a na pewno jako poszerzająca istniejące podejścia badawcze, co w przypadku rozległych badań nad filozofią Nietzschego trudno dziś osiągnąć. Autor starał się poszukiwać śladów mistyki zarówno w poglądach filozoficznych Nietzschego, jak i wykazywać ich obecność w poprzedzających je historycznych stanowiskach. Wynikiem tego zamierzenia jest obszerna praca, zawierająca wyniki badań nad wieloma różnorodnymi wątkami z dziejów niemieckiej filozofii, skoncentrowanymi na tytułowych problemach konieczności i wolności.

Ocena zakresu wiedzy ogólnej w tym rozwiązaniu i jego interpretacjach. Cała rozprawa świadczy o erudycji autora oraz umiejętności wykorzystania posiadanej wiedzy filozoficznej i historycznej w celu rozstrzygnięcia sformułowanego problemu badawczego. Pracę wyróżnia wielowątkowość rozważań, umiejętność formułowania samodzielnych wniosków oraz oceny znaczenia badanych kwestii. Praca osadzona jest we współczesnych i

różnorodnych źródłach. Dominują wśród nich głównie tradycyjne publikacje, Autor w mniejszym stopniu wykorzystał zasoby Internetu.

Ocena umiejętności samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

Przedstawiona rozprawa świadczy o samodzielności Autora oraz o jego umiejętności organizacji i prowadzenia pracy naukowej. Przedstawiona praca, wykorzystane źródła, zademonstrowane umiejętności pracy z tekstami filozoficznymi i naukowymi dowodzą zdobycia wymaganych kompetencji badawczych.

Konkluzja

Dysertacja doktorska mgr. Marcina Dżugaja jest merytorycznym, rozległym tematycznie oryginalnym tekstem naukowym. Spełnia kryteria stawiane tego rodzaju pracom.

Nawiązując do Ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym (Dz. U. z 2016 r. poz.2045), zwracam się z wnioskiem do Komisji ds. Stopni Naukowych w dyscyplinach archeologia i filozofia Uniwersytetu Łódzkiego o dopuszczenie mgr. Marcina Dżugaja do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

dr hab. Andrzej Kucner